

Ірина Корецька
Наук. керівник – д. філол. н., проф. Завальнюк І.Я.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З ПРИКМЕТНИКОВИМИ КОМПОНЕНТАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті на матеріалі «Фразеологічного словника української мови» В. Ужченка, Д. Ужченка досліджено фразеологізми з прикметниковими компонентами на позначення кольору в українській мові, зокрема фразеологізми з прикметниковими компонентами «білий», «чорний», «синій», «червоний», «зелений», «жовтий», «інші кольори і відтінки». Визначено семантичні особливості та структурний склад кожної із груп, зроблено загальний висновок про значення прикметникових компонентів на позначення кольору в складі фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологія, прикметниковий компонент, колір, кольороназва.

Annotation. Based on the material of the "Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language" by V. Uzhchenko, D. Uzhchenko, phraseological units with adjectival components for the designation of color in the Ukrainian language, namely phraseological units with the adjectival component "white", "black", "blue", "red", "green", "yellow", "other colors and shades" were investigated. The semantic features and structural composition of each of the groups have been determined, a general conclusion has been made about the meaning of adjectival components for the designation of color in the composition of phraseological units.

Keywords: idiom, phraseology, adjectival component, color, color names.

Фразеологія – одна з найконсервативніших мовних підсистем. На відміну від лексики вона менш схильна до мовних змін, зберігає застарілі слова, архаїчні форми. Значна частина стійких поєднань пов'язана з різними реаліями народного побуту, фактами історії, народними віруваннями, звичаями, обрядами. Фразеологізм – це цінне фактографічне джерело носіїв мови.

Актуальність дослідження зумовлена розвитком фразеологічно орієнтованого напрямку в лінгвістиці, який вивчає ці мовні одиниці та їхній культурно маркований зміст. Важливими в цьому плані є

фразеологізми з прикметниковими компонентами на позначення кольору, оскільки саме колір часто стає маркером національної мовної картини світу.

Вивченню фразеологізмів із прикметниковими компонентами на позначення кольору присвячені праці Т. Жук [Жук 2010], Л. Бойко, С. Сабліної [Бойко, Сабліна 2015], Г. Яворської [Яворська 1999], Л. Ковбасюк [Ковбасюк 2005] та ін. Аналіз праць засвідчує, що фразеологізми з прикметниковими компонентами на позначення кольору нерідко слугують об'єктом українських лінгвістичних студій. Проте найчастіше дослідники подають загальну характеристику цих одиниць, а також більше зосереджуються на їхньому лінгвокультурному вивченні, аніж лексико-граматичному. Тому потрібним є дослідження структурних типів та лексико-семантичної складової цих одиниць разом із вивченням лінгвокультурних особливостей задля цілісного їхнього потрактування.

Мета статті – проаналізувати фразеологізми з прикметниковими компонентами, дібрані з «Фразеологічного словника української мови» В. Ужченка, Д. Ужченка, з'ясувати їхню семантику й окреслити структуру.

У «Словнику української мови» фразеологізм визначено як «усталений зворот, стійке поєднання слів, що виступає в мові як єдиний, неподільний і цілісний за значенням вислів» [Словник української мови 1970–1980: 980]. Як вважає Л. Скрипник, фразеологізм – це лексико-граматична єдність двох і більше різних компонентів, «граматично розташованих за зразком фрази чи речення, що має цілісне значення й відтворюється автоматично у мові за традицією» [Скрипник 2003: 21]. Це визначення базується на традиційному тлумаченні фразеологічних одиниць, із яким погоджується більшість лінгвістів.

Фразеологізми в сучасній лінгвістиці класифікують за різними ознаками – за формою, значенням, компонентним складом (граматичним і лексичним) та ін. У рамках нашого дослідження звертаємося до класифікації фразеологізмів за компонентним складом, зокрема до тих фразеологізмів, у складі яких є прикметник зі значенням «колір». Відповідно до цих ознак можна виділити такі підгрупи фразеологізмів: фразеологізми з прикметниковими компонентами «білий», «чорний», «синій», «червоний», «зелений», «жовтий», «інші кольори і відтінки».

У «Фразеологічному словнику української мови» В. Ужченка, Д. Ужченка зафіксовано 5 одиниць фразеологізмів із прикметниковим компонентом «білий»: *біла ворона, лишити білий світ, як лунь білий, викидати білий прапор, біла пляма*. Семантика фразеологізмів із таким прикметниковим компонентом неоднакова: 1) характеристика людини або предмета, об'єкта: *біла ворона* – «той, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним, зовсім не схожий на інших» (В./Д. Ужченко, с. 22); *біла пляма* – «1. невивчений, непізнаний район, край, необжита місцевість. 2. недосліджене, маловивчене питання» (В./Д. Ужченко, с. 136); 2) означення міри, ступеня виявлення ознаки: *як лунь білий* – «абсолютно, зовсім» (В./Д. Ужченко, с. 93); 3) назва дії, стану: *викидати білий прапор* «удаватися, припиняти боротьбу, суперечку і т. ін.» (В./Д. Ужченко, с. 143); *лишити білий світ* – «умирати» (В./Д. Ужченко, с. 56). Як бачимо, особливістю прикметника «білий» у структурі фразеологізму слугує те, що він є метафоричною назвою чогось, що виділяється з-поміж звичайного, загальноприйнятого, або ж прямим перенесенням природних характеристик (*світлий* – *білий*).

За структурою ці фразеологізми можна поділити на такі групи: 1) двоскладні, побудовані за моделлю «прикметник+іменник»: *біла ворона, біла пляма*; 2) багатоконпонентні (три і більше), утворені за моделями «сполучник + іменник + прикметник» та «дієслово + прикметник + іменник», пор.: *як лунь білий, викидати білий прапор, лишити білий світ*. Отже, фразеологізми із прикметниковим компонентом «білий» мають переважно багатоконпонентну будову.

Фразеологізми з прикметниковим компонентом «чорний» – найбільша група у досліджуваному словнику (8 одиниць): *чорний ворон, про (на) чорний день, [чорна] кішка пробігла, чорним по білому написано, як чорна хмара, чорні хмари збираються, чорна невдячність, держати (тримати) в чорному тілі*. Серед них виділяємо такі семантичні групи: 1) назви предметів і об'єктів: *чорний ворон* – «машина, у яку забирають заарештованого» (В./Д. Ужченко, с. 22); 2) характеристика людини: *як чорна хмара* – «дуже похмурий, сумний хто-небудь» (В./Д. Ужченко, с. 21); 3) позначення темпоральності: *про (на) чорний день* – «на випадок крайньої скрути» (В./Д. Ужченко, с. 42); 4) назви дії, стану: 1. *держати (тримати) в чорному тілі* – «1. утискувати, визискувати когось. 2. суворо поводитися з ким-небудь, позбавляти когось можливості виявляти свої здібності» (В./Д. Ужченко, с. 184); *[чорна] кішка пробігла* – «хто-небудь посварився з кимсь, між ким-небудь виникла незгода»

(В./Д. Ужченко, с. 70); *чорна невдячність* – «віддячити за добро злом» (В./Д. Ужченко, с. 108); *чорні хмари збираються* – «комусь або чомусь загрожує біда, неприємність» (В./Д. Ужченко, с. 191); *чорним по білому написано* – «цілком ясно, виразно, чітко, зрозуміло» (В./Д. Ужченко, с. 195). Отже, серед фразеологізмів із прикметниковим компонентом «чорний» переважають назви дій і станів, переважно негативних. Це засвідчує негативне сприйняття українським народом чорного кольору, який асоціюється із чимось невідомим, страшним, злим. Емоційно нейтральне забарвлення має лише фразеологізм *чорним по білому написано*, що засвідчує таке значення кольору: «щось, що чітко видно».

За структурою серед цих фразеологізмів можна виокремити такі групи: 1) двоскладні – «прикметник + іменник»: *чорний ворон, чорна невдячність*; 2) багатокомпонентні – «сполучник/прийменник + прикметник + іменник»: *про (на) чорний день, як чорна хмара*; «прикметник + іменник + дієслово»: *[чорна] кішка пробігла, чорні хмари збираються*; «прикметник + прийменник + прикметник + прислівник»: *чорним по білому написано*; «дієслово + прийменник + прикметник + іменник»: *держати (тримати) в чорному тілі*. Як бачимо, здебільшого це багатокомпонентні структури, у яких «чорний» використовується як додаткова ознака до висловленого.

Фразеологізмів із прикметниковим компонентом «синій» удалося віднайти 3 одиниці: *синій птах/синя птиця, як пуп (з сл. синій, посинілий), за синім морем*. Вони утворюють такі семантичні групи: 1) назви абстрактних понять: *синій птах/синя птиця* – «символ щастя, ідеалу» (В./Д. Ужченко, с. 146); 2) просторові назви: *за синім морем* – «у далеких краях; дуже далеко» (В./Д. Ужченко, с. 104); 3) назва міри, ступеня виявлення ознаки: *як пуп (з сл. синій, посинілий)* – «дуже сильно» (В./Д. Ужченко, с. 147). Помітно, отже, що синій є частиною символічної системи українського народу, де він асоціюється зі щастям. Проте здебільшого фразеологізми будуються довкола природних явищ, таких як колір води або ж «посиніння» від холоду.

За структурою фразеологізми з прикметниковим компонентом «синій» багатокомпонентні, утворені за моделями: «прикметник + іменник» (*синій птах/синя птиця*), «прийменник + прикметник + іменник» (*за синім морем*), «сполучник + іменник + прикметник» (*як пуп (з сл. синій, посинілий)*).

Із прикметниковим компонентом «червоний» дібрано 3 фразеологізми: *червоний (вогняний) півень, проходить червоною*

ниткою, пускати / пустити [червоного] півня. Вони мають здебільшого семантику «назва дії, процесу, стану»: *проходити червоною ниткою* – «бути основним, провідним у чому-небудь, наскрізь пронизувати щось» (В./Д. Ужченко, с. 109); *пускати / пустити [червоного] півня* – «підпалювати що-небудь, викликати пожежу з метою розплати, помсти» (В./Д. Ужченко, с. 133); *червоний (вогняний) півень* – «пожежа» (В./Д. Ужченко, с. 133). Прикметно, що семантика кольору в цих фразеологізмах має двобічний вияв: 1) пов'язаність із червоним як кольором вогню; 2) наявність метафоричного переосмислення червоного як такого, що є наскрізним.

За структурою фразеологізми з прикметниковим компонентом «червоний» є 1) двоскладними, що становлять модель «прикметник + іменник»: *червоний (вогняний) півень*, та 2) багатоконпонентними, утвореними за моделлю «дієслово + прикметник + іменник»: *проходити червоною ниткою, пускати / пустити [червоного] півня*.

З прикметниковим компонентом «зелений» віднайдено 5 фразеологізмів: *до нових (зелених, третіх, сьомих) віників, зелена вулиця, до зеленого (блакитного) змія (з сл. напитися, допитися), зелений змій, молодий та зелений*. Семантика фразеологізмів із прикметниковим компонентом «зелений» дає змогу виділити такі групи: 1) позначення міри і ступеня вияву дії, ознаки: *до зеленого (блакитного) змія (з сл. напитися, допитися)* – «до нестями, дуже» (В./Д. Ужченко, с. 57); *до зелених віників* – «дуже довго, тривалий період; надовго» (В./Д. Ужченко, с. 14); 2) назва стану: *зелена вулиця* – «безперешкодний шлях у розвитку, подоланні чого-небудь» (В./Д. Ужченко, с. 23); 3) назва напою: *зелений змій* – «горілка» (В./Д. Ужченко, с. 57); 4) характеристика людини: *молодий та зелений* – «недосвідчений» (В./Д. Ужченко, с. 103).

Кольороназва «зелений» у складі фразеологізмів тісно пов'язана із зеленим як природним кольором – кольором рослин (наприклад, зелений фрукт є недозрілим, що переноситься на характеристику людини). Спирт при запалюванні горить зеленуватим кольором, звідси має витoki фразеологізм *зелений змій*.

За структурою фразеологізми з прикметниковим компонентом «зелений» бувають 1) двокомпонентні, побудовані за моделлю «прикметник + іменник»: *зелена вулиця, зелений змій*; 2) багатоконпонентні, утворені за моделями «прийменник +

прикметник + іменник» (до зелених віників, до зеленого змія) та «прикметник + сполучник + прикметник» (молодий та зелений).

Із прикметниковим компонентом «жовтий» у досліджуваному словнику зафіксовано лише 1 фразеологізм: *жовтороте пташеня* – «молода, недосвідчена людина» (В./Д. Ужченко, с. 145).

За структурою цей фразеологізм двокомпонентний: «прикметник + іменник». Його значення пов'язане з жовтим як природним забарвленням пташенят та перенесенням кольору на характеристику людини.

З прикметниковим компонентом «інші кольори і відтінки» віднайдено 5 одиниць: *сон рябої кобили*, *обоє рябоє*, *рожеві мрії*, *темний ліс*, *темна вода*. За семантикою ці фразеологізми поділяються на такі різновиди: 1) характеристика сприйняття, відчуттів: *сон рябої кобили* – «нісенітниця, безглуздя, дурниця» (В./Д. Ужченко, с. 178), *рожеві мрії* – «щось бажане, але нездійсненне» (В./Д. Ужченко, с. 105), *темний ліс* – «щось незрозуміле, невідоме, заплутане» (В./Д. Ужченко, с. 5), *темна вода* – «що-небудь недоступне для розуміння, таке, у якому важко розібратися (В./Д. Ужченко, с. 36); 2) характеристика людини: *обоє рябоє* – «один другого вартий; однакові» (В./Д. Ужченко, с. 162).

За структурою фразеологізми з прикметниковим компонентом «інші кольори і відтінки» утворюють такі моделі: 1) двокомпонентну – «прикметник + іменник» (*рожеві мрії*, *темний ліс*, *темна вода*) та «числівник + прикметник» (*обоє рябоє*); 2) багатокомпонентну – «іменник + прикметник + іменник» (*сон рябої кобили*).

Варто зауважити, що майже всі фразеологізми з прикметниковими компонентами на позначення кольору є підрядними словосполученнями, переважно іменними (*сон рябої кобили*, *темний ліс*, *чорний ворон*, *жовтороте пташеня*) та дієслівними (*проходити червоною ниткою*, *пускати / пустити [червоного] півня*). Є окремі приклади фразеологізмів зі структурою складносурядного іменного словосполучення (*молодий та зелений*). Один фразеологізм із прикметниковим компонентом на позначення кольору має структуру простого речення: [*чорна*] кішка пробігла.

Отже, фразеологізми з прикметниковими компонентами на позначення кольору мають різну семантику. Переважають такі лексико-семантичні групи: назви предметів, об'єктів; характеристика людини, предметів, явищ; назви дій, станів, характеристика сприйняття, відчуттів; позначення міри і ступеня вияву дії.

Кольороназва у складі фразеологізму допомагає увиразнити дію, стан, явище, предмет чи об'єкт або порівняти його з чимось. За структурою фразеологізми з прикметниковими компонентами здебільшого є двокомпонентними та трикомпонентними одиницями, побудованими за моделями підрядного іменного та дієслівного словосполучень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Л., Сабліна С. Фразеологічні одиниці з компонентом 'кольороназва' в мовній картині світу українців. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2015. С. 43–50.
2. Жук Т. В. Фразеологізми з компонентами на позначення кольору (на матеріалі «Фразеологічного словника української мови»). *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія : Філологічні науки*. 2010. Кн. 2. С. 73–74.
3. Ковбасюк Л. А. Фразеологічні одиниці з компонентом "кольороназва" як елементи національно-мовної картини світу (на матеріалі німецької та англійської мов). *Проблеми зіставної семантики* : зб. наук. ст. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2005. Вип. 7. С. 267–273.
4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ : Наукова думка, 2003. 280 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. [Електронний ресурс]. URL: <http://sum.in.ua/>
6. Яворська Г. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації). *Мовознавство*. 1999. № 2,3. С. 42–43.

ДЖЕРЕЛА

1. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.

Тетяна Морозюк
Наук. керівник – к. філол. н., доц. Павлушенко О. А.

МОВНА НОРМА ЯК ОСНОВА ЗАПОБІГАННЯ
КОМУНІКАТИВНИМ ДЕВІАЦІЯМ